

Дмитро ТИТАРЕНКО

“ПРОСВІТА” В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЯК ЧИННИК ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ (ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

У статті проаналізовано особливості створення та функціонування організації “Просвіта” в період нацистської окупації на Сході України. Акцентовано на взаємостосунках “Просвіти” та органів військового управління, ролі членів ОУН в діяльності організації, місці просвітянських осередків у громадському житті східних регіонів України.

Ключові слова: “Просвіта”, Східна Україна, нацистська окупація, ОУН, військова адміністрація, громадське життя.

У період нацистської окупації України діяльність культурницьких інституцій, ініційованих громадськістю, відіграла надзвичайно важливу роль у громадському та національно-культурному житті населення. Особливий інтерес викликає діяльність осередків “Просвіти”, забороненої в радянській Україні 1923 р. і відновленої лише під час нацистської окупації.

Культурно-освітня діяльність “Просвіти” на окупованій території України вже була предметом окремих спеціальних розвідок¹, проте ґрунтовніших досліджень потребують функціонування осередків “Просвіти” у зонах військової адміністрації, стосунки просвітян із окупаційною владою, роль просвітянських організацій у громадсько-політичному житті населення східних регіонів України.

Виникнення “Просвіт” на Сході України стало значною мірою наслідком активної громадянської позиції представників старої української інтелігенції, які, пам’ятаючи досвід діяльності організації у дореволюційні роки та періоду революції, вважали за можливе використати його з метою організації духовного життя населення на окупованій території. Надзвичайно важливу роль в організації “Просвіт” відіграли члени ОУН, які у складі “Похідних груп” використовували будь-які легальні можливості для поширення націоналістичної ідеології серед місцевого населення. Їхніми зусиллями осередки “Просвіт” постали в багатьох містах і навіть селах.

¹ Коваль М. “Просвіта” в умовах “нового порядку” (1941–1944 рр.) / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 37–42; Скоробогатов А. Харківська “Просвіта” у воєнні роки (1941–1943) / А. Скоробогатов // Современное общество. – 1995. – № 1–2. – С. 14; Титаренко Д. Діяльність “Просвіти” на Донеччині в період німецько-фашистської окупації / Д. Титаренко // Вісник Донецького університету. – Донецьк, 2000. – № 1. – С. 224–230. – (Серія Б. Гуманітарні науки).

У ставленні військової адміністрації до просвітянських організацій, причому не лише її вищих органів й структур, що стояли нижче – фельд- та ортскомендатур, простежується певна еволюція. Виявлені німецькі документи свідчать про те, що діяльність “Просвіт” у тиловому районі групи армій “Південь” була дозволена “... за умови певних застережних заходів” з боку німецького командування². Цей крок відповідав концепції райхсміністра окупованих східних областей Розенберга стосовно ставлення до місцевого населення: “... Мета нашої політики, яка полягає в залученні українського населення до добровільного співробітництва, передбачає терпиме ставлення до їхнього культурного власного життя”. При цьому культурні інституції розглядали як засіб “... пробудження життєрадісності, підвищення бажання до праці, а також запобігання небажаній політичній діяльності”³. Ліберальнішу позицію військової адміністрації, порівняно з органами цивільного управління в райхскомісаріаті “Україна”, стосовно реалізації культурних запитів місцевого населення можна пояснити передусім бажанням забезпечити спокій у тилу вермахту. Досить толерантне ставлення військової адміністрації до діяльності націоналістів у перші місяці окупації певною мірою було зумовлене прагненням використати їх у процесі розбудови органів місцевого самоврядування⁴, і, очевидно, недостатньою обізнаністю стосовно їхніх стратегічних цілей. Окупаційна влада, як зазначав один із керівників оунівських “похідних груп” Л. Шанковський, заохочуючи діяльність “Просвіт”, тим самим намагалася також “... виявити місцевий свідомий і активний елемент”⁵ й спростити собі завдання боротьби з українським націоналістичним рухом на Сході України, активісти якого досить часто легалізовувалися через “Просвіти”.

Статути “Просвіт” попередньо розглядали місцеві комендатури та пропагандистські структури вермахту, які вносили у документи необхідні зміни та корективи. Наприклад, офіційний дозвіл на заснування “Просвіти” в Маріуполі видано лише у червні 1942 р., хоча складений ініціативною групою статут був представлений на розгляд місцевій комендатурі двома місяцями раніше⁶. А затвердження статуту цієї місцевої організації відбулося лише 16 липня, причому з нього було вилучено пункти про створення фізкультурної та воєнної секцій. Німецька адміністрація наголошувала на неможливості прийняття до “Просвіт” “євреїв та осіб єврейського походження”⁷. Статут маріупольської “Просвіти”, як зазначалося у звіті польової комендатури 538, мав слугувати зразком і для інших організацій в зоні відповідальності комендатури⁸.

² Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – ВА-МА). – RH 22/28. – Betr.: Kulturelle Betätigung der Ukrainer.

³ Bundesarchiv (Berlin). – R 6/206. – Bl. 125.

⁴ Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках / Є. Стахів // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції (Львів, 25–26 червня 1991 р.). – Київ; Львів, 1992. – С. 148.

⁵ Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен: Видавництво “Український самостійник”, 1958. – С. 44.

⁶ Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. № 35692-пф. – Арк. 64.

⁷ ВА-МА. – RH 22/202. – Bl. 39

⁸ Ibid. – Bl. 11.

У статутах просвітянських осередків зазначено мету – “розвиток і поширення в маси української національної культури”⁹, “...збереження української культурної спадщини...”¹⁰ Досягти цього осередки “Просвіти” планували за допомогою лекцій, доповідей на історичну тематику, концертів, свят, театральних вечорів, виставок українських митців тощо. Отже, “Просвіта” прагнула згуртувати населення, дбала передусім про національно-культурний та духовний розвиток українців.

Структура просвітянських осередків обумовлювалася метою її діяльності. У місцевих “Просвітах” зазвичай діяли літературні, історичні, театральні, молодіжні, сільськогосподарські, економічні та інші секції. Найбільш розгалуженими були структури харківської та маріупольської “Просвіт”. Як правило, організували спочатку міський просвітянський осередок. Наприклад, у Харкові згідно зі статутом міської організації передбачали створити районні ланки, які, втім, організовувалися дуже повільно¹¹.

Попри те, що ініціатива творення українських культурно-освітніх осередків йшла знизу, останнє слово щодо призначення керівників організацій належало окупаційній адміністрації. Так, запропонована ініціаторами створення “Просвіти” у Маріуполі на посаду голови товариства кандидатура М. Стасюка – відомого громадсько-політичного діяча доби української революції 1917–1920 рр., колишнього члена Генерального Секретаріату доби Центральної Ради – була відхилена німецькими властями. А кандидатуру Андрія Ірія-Авраменка німецька адміністрація затвердила дещо пізніше.

Навіть дозволивши діяльність “Просвіт”, місцеві комендатури, а також німецькі спецслужби здійснювали за ними постійний нагляд, втручалися у їхню роботу, коли вважали це за потрібне. Наприклад, на початку 1942 р. харківська “Просвіта” планувала організувати тематичну виставку “Україна під більшовицьким ярмом”, та дозвіл на неї отримала майже через півроку, після численних зволікань адміністрації та додаткового перегляду експонатів¹². На відкритті виставки напеліг керівник місцевої “Просвіти” відомий український історик професор В. Дубровський¹³.

Зважаючи на обставини, місцеві “Просвіти” були змушені декларувати свою лояльність до нового режиму. Наприклад, у статуті маріупольської “Просвіти”, зокрема, зазначалося, що “член “Просвіти” – активний помічник німецького командування як у відбудові та налагодженні народного господарства, так і в перемозі над лютим ворогом – жидо-більшовизмом”¹⁴. Членом товариства могла бути особа, в якій “...не простежуються будь-які антинімецькі чи антиукраїнські тенденції”¹⁵. Іноді просвітяни брали участь в акціях сумнівного та компрометуючого їх в очах місцевої громадськості характеру, як-от вручення групі німецьких

⁹ *Semystyaha V.* New Documentary Information about Maksym Bernats’kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II / V. Semystyaha // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1994. – 18(3/4) December – P. 323.

¹⁰ ВА-МА. – РН 22/202. – ВІ. 39.

¹¹ *Скоробогатов А.* Харківська “Просвіта”... – С. 14.

¹² *Коваль М.* “Просвіта” в умовах... – С. 39.

¹³ *Биковський Л.* Василь Дубровський / Л. Биковський // *Український історик.* – 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 93.

¹⁴ Маріупольська газета. – 1942. – 21 липня.

¹⁵ *Semystyaha V.* New Documentary Information about Maksym Bernats’kyi... – P. 324.

генералів вітальних адресів з нагоди вдало проведеної операції з оточення радянських військ у районі Харкова в травні 1942 р.¹⁶ Влітку 1942 р. в місті було проведено нараду письменників Харкова, організовану радою “Просвіти”. На нараді, в якій взяли участь представники пропагандистської структури вермахту та місцеві письменники В. Топчій, А. Гак, Д. Нитченко та інші, йшлося про необхідність посилення антирадянської пропаганди та агітації, поглиблення германофільської спрямованості творчості літераторів Харкова¹⁷.

Суттєвою перешкодою, яка стояла на заваді поширенню впливу просвітянських організацій, був етнічний чинник, що звужував потенційну базу членів “Просвіти” на теренах Східної України. Наприклад, до “Просвіт” у Маріуполі та Ворошиловграді приймали лише українців за національністю¹⁸. Рекомендації на вступ до організації мали давати 2 дійсні члени “Просвіти”. Щоправда, як зазначав колишній бургомістр Ворошиловграда О. Зубовський, під час обговорення планів створення та діяльності “Просвіти” у місті, редактор місцевої газети М. Бернацький виступив проти пропозиції одного з оунівських емісарів приймати до організації лише українців. Він аргументував це тим, що в такому випадку товариство чисельно буде незначним і не матиме змоги розгорнути широку роботу¹⁹. Однак, як впливає з аналізу тексту статуту, пропозицій М. Бернацького не враховано.

Діяльність просвітянських організацій не зводилася лише до культурно-просвітницьких акцій. Як свідчить приклад “Просвіт” на Харківщині, місцева інтелігенція, об’єднана у цих організаціях, а згодом кооперативних просвітянських товариствах, налагоджувала товарообмін між селом та містом, особливо продуктами харчування, заснувала громадську їдальню для членів-просвітян у Харкові і навіть здійснювала пожертви харчами, що врятувало життя багатьом представникам харківської інтелігенції²⁰.

Як одна з небагатьох легальних культурних осередків на окупованій території, “Просвіта” намагалася перебрати на себе керівну роль у питаннях кадрового забезпечення інших установ та організацій. Передусім “Просвіти” мали залучати національно свідомі кадри для роботи в органах місцевого самоврядування. Просвітянські організації підтримували тісний зв’язок з культурними установами та освітніми закладами, що діяли на окупованій території. Наприклад, при історичній секції маріупольської “Просвіти” на базі краєзнавчого музею та архіву планувалося створити курси з метою виховання кадрів молодих істориків²¹. Проте більшою вагою є роль “Просвіти” як чинника поширення націоналістичної пропаганди. Так, після проведених на початку 1942 р. репресій, спрямованих проти членів ОУН

¹⁶ Коваль М. “Просвіта” в умовах... – С. 40.

¹⁷ Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2004. – С. 196.

¹⁸ ВА-МА. – RH 22/28. – Bl. 39; *Semystyaha V.* New Documentary Information about Maksym Bernats’kyi... – P. 324.

¹⁹ *Semystyaha V.* New Documentary Information about Maksym Bernats’kyi... – P. 313.

²⁰ Байбак П. “Смолоскип” ОУН на Слобожанщині / П. Байбак // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / [ред.: К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига]. – К.: Дніпро, 1994. – С. 306; Костюк О. У Харкові в час війни / О. Костюк // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Зб. статей, спогадів і документів / [ред.: К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига]. – К.: Дніпро, 1994. – С. 310.

²¹ Маріупільська газета. – 1942. – 1 серпня.

у Харкові, Організація українських націоналістів використовувала “Просвіту” як своє легальне прикриття. Саме харківська “Просвіта”, на думку відомого західного дослідника українського націоналізму Джона Армстронга, відіграла ключову роль у поширенні націоналістичних ідей на периферії²². Очевидно, така тактика використання просвітянських осередків була досить поширеною і в інших областях зони військової адміністрації. Особливу увагу приділяли роботі з молоддю. Як зазначав один із учасників націоналістичного підпілля на Донеччині С. Мушенко, з метою “...виховання її в дусі українського націоналізму”²³. Отже, просвітянські організації, діючи на теренах окупованої Східної України, ставали центрами не лише культурного, а й громадського та політичного життя, незважаючи на те, що діяли вони в умовах жорсткої німецької цензури.

Посилення репресій окупантів щодо українських націоналістів, які, на думку нацистських спецслужб, занадто далеко зайшли у поширенні самостійницьких ідей, не могло не позначитися і на долі активістів “Просвіти”, яких вже з осені 1942 р. почали переслідувати й арештовувати. Найбільших втрат зазнала “Просвіта”, що діяла в Маріуполі. Вже в серпні 1942 р. за звинуваченням у приналежності до бандерівського підпілля було заарештовано її керівника А. Ірія. Незабаром його випустили з умовою інформувати гестапо про діяльність націоналістів у місті. Але цього завдання він не виконав. Під час хвилі арештів членів оунівського підпілля в Маріуполі у жовтні 1942 р. А. Ірія, а згодом і одного з найактивніших просвітян М. Стасюка було знов заарештовано. Лише в лютому 1943 р. їх звільнено з вимогою протягом 24 годин покинути межі міста²⁴. Товариству було завдано удару, від якого воно так і не змогло оговтатися. Після арештів найактивніших членів товариства керівником маріупольської “Просвіти” став Ф. Гайдар, проте у лютому 1943 р. він також залишив місто. Проведені в травні 1943 р. (інформував німецьку адміністрацію провокатор Вальчек) нові арешти членів оунівського підпілля в Маріуполі фактично поклали край усяким спробам зберегти “Просвіту” як чинник громадського життя в місті²⁵.

Трагічно склалася доля організаторів і активних учасників просвітянського руху, які, уникнувши нацистських переслідувань, опинилися на звільненій радянськими військами території. Діяльність у легально діючих за часів нацистської окупації інституціях, у тому числі й просвітянських осередках, були підставою для звинувачень у “зраді батьківщині”, тобто у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 54-1 “а” та 54-11 КК УРСР, та притягненні до кримінальної відповідальності²⁶.

Без сумніву, просвітянські організації мали певний вплив на громадське життя у зонах військової німецької адміністрації. Заходи, організовані просвітянами,

²² John A. Armstrong. *Ukrainian Nationalism* / John A. Armstrong. – New-York; London: Columbia University Press, 1963. – P. 262.

²³ Архів УСБУ в Донецькій області. – Спр. № 34465-пф. – Арк. 13.

²⁴ Там само. – Спр. № 35692-пф. – Арк. 56.

²⁵ Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Є. Стахів. – К.: Рада, 1995. – С. 146.

²⁶ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / [ред. В. Маляренко]. – К.: Юрінком, 1997. – С. 20–25; Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. 5204. – Арк. 240–244; Чабан М. Чільний діяч Центральної Ради: сторінки біографії Миколи Стасюка / М. Чабан // Молода нація. – 2004. – № 3 (32). – С. 87.

пробуджували національну свідомість, гуртували небайдужих, що йшло врозріз із німецькою окупаційною політикою. Діючи легально, члени “Просвіти” дбали про духовний, національно-культурний розвиток українців, допомагали потребуючим, наражаючись на постійні утиски, цензурні заборони, арешти, смерть.

Dmytro Tytarenko. “Prosvita” in the zone of military administration during the period of Nazi occupation as an actor in public life

The article analyzes the characteristic features of creation and activity of “Prosvita” during the Nazi occupation of Ukraine in the territory of military administration. The focus of the article is on the relationship between “Prosvita” and the military administration, the role of the OUN members in the organization, the place of “Prosvita” in the public life of the region.

Key words: “Prosvita”, Nazi occupation, OUN, military administration, public life.

Дмитрий Титаренко. “Просвіта” в период нацистской оккупации как фактор общественной жизни (зона военной администрации)

В статье проанализированы особенности создания и функционирования организации “Просвіта” во время нацистской оккупации на Востоке Украины в зоне военной администрации. Акцентируется внимание на взаимоотношениях “Просвіты” и органов военного управления, роли членов ОУН в деятельности организации, месте просвітянских организаций в общественной жизни восточных регионов Украины.

Ключевые слова: “Просвіта”, Восточная Украина, нацистская оккупация, ОУН, военная администрация, общественная жизнь.